
РОЗДІЛ 4. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.922

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.02.7>

ПРАВОВИЙ ІНСТИТУТ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ

LEGAL INSTITUTION FOR DEMOCRATIC CIVIL CONTROL OVER ACTIVITY
OF SECURITY AND DEFENSE SECTOR OF UKRAINE: STATE-OF-THE-ART
OF NORMATIVE LEGAL REGULATION

Зьолка В.Л.,

доктор юридичних наук, доцент,

*провідний науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії дослідження проблем
юридичного та організаційного забезпечення діяльності*

Держприкордонслужби України Науково-дослідного відділу,

Національна академія Державної прикордонної

служби України ім. Богдана Хмельницького,

<https://orcid.org/0000-0002-7815-6393>

Стаття присвячена дослідженню стану правової регламентації правового інституту «демократичного цивільного контролю за Сектором безпеки і оборони України», обґрунтувань теоретичних рекомендацій щодо вдосконалення військового та безпекового законодавства.

Доведено, що неконтрольовані воєнні організації та правоохоронні органи держави представляють потенційну загрозу окремо взятим людям, та гуманістичним цінностям суспільства. Небезпечними вони є за умов розбалансованості механізму демократичного цивільного контролю. Руйнація механізму стримувань та противаг в системі поділу влади в державі, узурпація влади особою чи групою осіб паралізують не тільки владу, а і інші інститути суспільства. Суб'єкти державного сегменту демократичного цивільного контролю стають обслуговуваними органами політичної волі однієї особи, певним прикриттям, виправданням неправомірного застосування сили. За цих умов неефективним виявляється і громадський нагляд над інституціями Секторі безпеки і оборони України. Його суб'єкти переживають обмеження: у доступі до інформації про діяльність правоохоронних органів та військових формувань; реалізації свободи слова. Більшість суттєвих реагувань залишаються поза увагою органів державної влади та військового управління. Недосконалим, позбавленим механізмів реального впливу на об'єкти контролю, залишається їх правовий статус.

Аргументовано, що з метою забезпечення дієвості принципу відкритості та прозорості в діяльності СБО необхідним є проведення комплексу організаційних та правових заходів: активної роз'яснювальної компанії з метою доведення сутності, мети, форм та інструментів громадського нагляду; повністю модернізувати інститут демократичного цивільного контролю над СБО з метою закріплення нової філософії, за якої громадському нагляду відвести чільне місце.

Робиться висновок про певну декларативність більшості механізмів інституту цивільного контролю. Шляхами виправлення ситуації в цій сфері пропонується розробити, за участі зацікавлених суб'єктів, як органів державного управління, представників громадського сектору нагляду так і підконтрольних об'єктів нового спеціального закону. При його розробці має бути враховано як негативний так і позитивний досвід цивільного контролю. Інший шлях закріплення в нормах установчих для суб'єктів СБО законів України ефективного механізму демократичного цивільного контролю над СБО. В умовах інтенсивної модернізації СБО другий варіант видається більш реальним.

Ключові слова: сектор безпеки і оборони України; демократичний цивільний контроль; громадський нагляд; громадянське суспільство; суб'єкти цивільного контролю.

The article is dedicated to study the status of legal regulation of legal institution «Democratic civil control over activity of security and defense sector of Ukraine» and to substantiate the theoretical recommendation as regards improvement of military and security legislation.

It has been proved that uncontrollable military organizations and law enforcing bodies of the state bring potential danger both individuals and society's humanistic values. They are dangerous because of unbalanced mechanism of the democratic civil control. Disruption of containment mechanism and counterbalance in the power separation system in the state, usurpation of power by one person or group of people can paralyze not only power itself but other institutions of society.

Subjects of state segments for democratic civil control turn to be the attendant bodies of political will by one person, the certain cover-up and justification of unlawful violation. Under those conditions the civil monitoring of institutions in the security and defense sector of Ukraine becomes inefficient. Their subjects experience limitations: such as access to information of law-enforcement authorities and military formations; implementation of freedom of expression.

Most of substantial reactions are left unattended by state jurisdiction and military administration. Their legal status also remains imperfect and deprived of real impact gears on the objects under control.

It has been proved that in order to ensure efficiency of openness and transparency in activity of Security and Defense Sector it is required to implement the complex of organizational and legal measures such as an active elucidative campaign for the purpose of bringing to essentiality, goal, form and tools of public control over SDS and to consolidate new philosophy where the civil control will take leading place.

The certain declaratory of the most mechanisms of civil control institution have been deduced herein. The means to improve situation in this field are proposed to be developed by participation of interested subjects both public administration, members of public monitoring and subsidiary objects of new special law. By its developing the negative and positive experience of civil control has to be taken into consideration. The other way to secure the effective mechanism of democratic civil control over SDS is to specify statutory norms for SDS in the law of Ukraine.

Key words: Security and Defense Sector of Ukraine; democratic civil control; public monitoring; public society; civil control subjects.

Постановка проблеми. Неконтрольовані воєнні організації та правоохоронні органи держави представляють потенційну загрозу окремо взятим

людям, та гуманістичним цінностям суспільства. Небезпечними вони є за умов розбалансованості механізму демократичного цивільного контролю. Руйнація механізму стримувань та противаг в системі поділу влади в державі, узурпація влади особою чи групою осіб паралізують не тільки владу, а і інші інститути суспільства. За цих умов припиняє своє життя демократичний цивільний контроль як система і механізм забезпечення законності та правопорядку в діяльності сектору безпеки і оборони. Суб'єкти державного сегменту демократичного цивільного контролю стають обслуговуваними органами політичної волі однієї особи, певним прикриттям, виправданням неправомірного застосування сили. Органи виконавчої влади стають безініціативними, бездумними інструментами втілення асоціальних, антигуманних рішень. Судова гілка влади не діє в силу відсутності заінтересованих суб'єктів контролю, або паралічу їх правосвідомості та дієздатності.

За цих умов неефективним виявляється і громадський нагляд над інституціями Сектору безпеки і оборони України (далі – СБО). Його суб'єкти переживають обмеження: у доступі до інформації про діяльність правоохоронних органів та військових формувань; реалізації свободи слова. Більшість суттєвих реагувань залишаються поза увагою органів державної влади та військового управління. Недосконалим, позбавленим механізмів реального впливу на об'єкти контролю, залишається їх правовий статус.

Все це певним чином пояснює звернення громадянського суспільства України, впродовж листопада 2013 – лютого 2014 року, до крайніх, радикальних методів впливу на державу та її органи. Як наслідок, повна руйнація довіри до правоохоронних органів, зневіра у їх спроможності та бажанні захищати інтереси людини, громадянського суспільства, національні інтереси, пряме втручання в діяльність інституцій СБО, заклики та спроби створення озброєних громадських формувань тощо.

Разом з тим, зазначені події створили реальні передумови, дали черговий шанс для запровадження в діяльність державних органів демократичних принципів, формування ефективних механізмів нагляду збоку громадянського суспільства над державою.

Існування ефективного цивільного контролю за діяльністю СБО України, є обов'язковою умовою інтеграція України в міжнародне співтовариство. Запровадження демократичного цивільного контролю за діяльністю СБО України є неодмінною умовою побудови цивілізованої держави та сучасного громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Питання демократичного цивільного контролю часто порушуються в контексті забезпечення національної безпеки України. Закон України «Про національ-

ну безпеку України» у розділі 3 визначає зміст інституту демократичного цивільного контролю над СБО України [1]. Логічним є те, що норми даного інституту знайшли своє закріплення також і в статусних актах. Так, у розділі 7 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» визначаються повноваження суб'єктів контролю і нагляду за діяльністю Державної прикордонної служби України [2]. Разом з тим, серед суб'єктів законодавець згадує лише Верховну Раду України, Президента України та Раду національної безпеки і оборони України. До цього переліку слід додати суб'єктів фінансового контролю, про яких опосередковано згадується у статті 31 Закону. У статті 32 Закону визначається механізм нагляду за дотриманням законності в діяльності Держприкордонслужби України. Постає риторичне питання: чи передбачав законодавець у 2003 році, коли приймався Закон, що нагляд можливий і громадський? На думку автора, зміст норми, де зазначено, що нагляд за додержанням законності в діяльності Держприкордонслужби України здійснюється в порядку, визначеному Конституцією та законами України, слід тлумачити на користь громадського нагляду.

У процесі здійснення дієвого демократичного цивільного контролю за діяльністю СБО зокрема активними його суб'єктами, крім органів державної влади, повинні бути недержавні структури, зокрема, ЗМІ, громадські об'єднання і безпосередньо громадяни.

Важливо забезпечити підзвітність громадянському суспільству не тільки правоохоронних органів, а й і органів державної влади які є суб'єктами демократичного цивільного контролю над ними. Інакше правоохоронці як виконавці стають заручниками обставин.

Дослідження процесів становлення основних інститутів громадянського суспільства в Україні свідчить про повільність їх формування. Хоча сьогодні ми спостерігаємо сплеск активності українського суспільства як громадянського суспільства. Разом з цим слід констатувати практичну відсутність реальних цивілізованих важелів впливу на державу.

Слід погодитись с. Г. Братель [3, с. 22-23], який зазначає, що практика організації штучної підтримки політичних ініціатив влади і провладних політичних сил та створення громадських структур, керованих представниками влади, за умови відсутності реальних механізмів впливу громадянського суспільства, створюють ілюзію демократичності влади та існування демократичного цивільного контролю за діяльністю правоохоронних органів та фактично усувають проблему забезпечення принципу демократичної підзвітності правоохоронних органів.

В умовах розбудови в Україні парламентсько-президентської форми правління спосте-

рігається розширення сфер спеціалізованого контролю. Концепція парламентського контролю передбачає можливість створення допоміжних контролюючих інституцій при парламенті також у тих сферах, які набувають великої суспільної і державної ваги. Такою сферою, на нашу думку може стати і сфера безпеки і оборони.

Щодо відносин органів виконавчої влади та органів, які створені при Президентові України – Радою національної безпеки і оборони України, консультативно-дорадчими, іншими допоміжними органами і службами то ряд вчених та практиків справедливо зауважують про невідпрацьованість механізмів взаємодії цих органів, що часто призводить до випадків не лише накладення (дублювання) їхніх функцій, а й спроб президентських структур підпорядкувати собі окремі органи виконавчої влади. При цьому Конституція України не врегульовує цих питань.

Постає питання щодо правомірності та доцільності наділення допоміжних служб при Президенті України повноваженнями у сфері цивільного контролю над СБО. Їх повноваження повинні обмежуватись лише технічними питаннями і не виходити за межі внутрішньо управлінських відносин.

Слушною є пропозиція щодо розміщення Кабінету Міністрів і органів створених при Президентові України в горизонтальній площині. А оптимальна модель даних взаємовідносин має тісно пов'язуватися з відповідальністю за реалізацію тих чи інших повноважень. А на сьогодні складається парадоксальна ситуація, коли державні рішення приймаються органами влади, які, як правило, не несуть відповідальності за їх розробку і виконання [4, с.84.].

Для ефективного керівництва і управління у сфері національної безпеки проблема розмежування компетенції Президента України і Кабінету Міністрів у сфері виконавчої влади є досить актуальною. Саме на законодавчому рівні доцільно визначити права та обов'язки Кабінету Міністрів України у сфері безпеки і оборони, виключити паралелізм та дублювання повноважень.

Повноваження органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в сфері цивільного контролю, перш за все слід відмітити що у даному розділі законодавець вживає термін «контроль». Внаслідок чого, повноваження що стосуються безпосередньо цивільного контролю, не виділяються поміж повноважень щодо державного управління у сфері забезпечення обороноздатності та національної безпеки, громадського порядку, боротьби із злочинністю.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, що мають у підпорядкуванні військові формування, правоохоронні органи, у межах своїх повноважень повинні створити необхідні умови для здійснення демократичного цивільного контролю.

У ч. 1 статті 4 та статті 9 Закону України «Про національну безпеку України» до суб'єктів системи демократичного цивільного контролю віднесено суди. Але постає питання чи можуть бути органи судової гілки влади бути самостійними суб'єктами цивільного контролю? Адже обов'язок суду виносити окремі ухвали може бути реалізованим лише після звернення інших уповноважених суб'єктів.

Більш широким спектром повноважень у сфері демократичного цивільного контролю наділені органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації. Недоліком законодавства є нечітке розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій та неврегульованість процедурних питань в цій сфері.

Важливим елементом системи демократичного цивільного контролю над СБО України – є громадський нагляд. Потрібен тривалий час для втілення в діяльності персоналу інституцій СБО нових гуманістичних і громадянських цінностей. Складним є і процес оволодіння суб'єктами громадського нагляду цивілізованими формами та інструментами впливу на діяльність суб'єктів СБО. Важливим є формування у громадян переконаності в тому що військовослужбовці і правоохоронці добросовісно виконують поставлені перед ними завдання по охороні та захисту спільних і одночасно особистих інтересів особи та суспільства.

Громадський нагляд забезпечує втілення в життя основного якості правової держави – рівності особи й державних структур перед законом та взаємної відповідальності. Ефективний громадський контроль за діяльністю правоохоронних органів виступає гарантом недопущення чиновницького свавілля, безконтрольності влади.

На думку автора, не виправданою є логіка законодавця при закріпленні повноважень суб'єктів демократичного цивільного контролю, за якою громадському нагляду відводиться останнє місце в системі демократичного цивільного контролю. Ця тенденція характерна для усього військового та безпекового законодавства. Слід погодитись з В. Крутовим, який зазначає, що у безпековому законодавстві законодавчо «консервується» ситуація фактичного домінування суб'єктів державної складової у забезпеченні національної безпеки [4, с. 161]. Однак, коли мова йде про демократичний цивільний контроль, то в умовах розбудови демократичної держави перевага повинна надаватися інститутам громадянського суспільства. Крім того, елементи державного сегменту цивільного контролю також повинні бути підконтрольними громадському нагляду.

Для характеристики суб'єктів, які здійснюють громадський нагляд над СБО вважаємо за можливе застосувати існуючий підхід до класифікації самого контролю [5], за яким виокремлюють зов-

нішній та внутрішній громадський нагляд і групи суб'єктів які здійснюють відповідні види нагляду, але з певними зауваженнями. На нашу думку, дана класифікація проведена із застосуванням такого критерію як приналежність (не приналежність) до системи органів СБО. Але суб'єкти які здійснюють внутрішній громадський нагляд не можуть входити до системи органу в принципі, оскільки тоді буде порушено принцип незалежності наглядового органу, він, хоч опосередковано, стане залежним від об'єкту нагляду і перетвориться на «ручний наглядовий орган», а його діяльність стане формальною.

Пропонуємо провести поділ суб'єктів громадського нагляду на тих: які наділені загальною компетенцією і здійснюють нагляд крім конкретного органу ще і над іншими об'єктами, та суб'єктів наділених спеціальною компетенцією, об'єктом громадського нагляду яких є лише конкретний орган СБО та елементи його системи. До першої групи суб'єктів громадського нагляду необхідно віднести: громадян, політичні партії, більшість громадських об'єднань, ЗМІ, а до другої: окремих військовослужбовців та працівників, колективи підрозділів, профспілкові організації працівників, громадські ради, громадські організації ветеранів, консультативні ради.

Серед суб'єктів громадського нагляду наділених загальною компетенцією найбільш активними є громадяни та засоби масової інформації.

В сучасних умовах змінюється ідеологія стосунків держави та громадян, яка особливо повинна враховуватись при здійсненні громадського нагляду. Як зазначав В. Авер'янов, у нових умовах людина, що потраплятиме у сферу дії адміністративного права, повинна позиціонуватись не як «об'єкт владарювання» з боку держави, а, перш за все, як головний «адресат» виконуваних публічною владою обов'язків, тобто як суб'єкт, котрому повинна «служити» держава [6, с. 33].

В органах СБО України запроваджуються інноваційні форми роботи з громадськістю. Важливу роль в контролі за діяльністю посадових осіб відіграє служба «телефон Довіри».

Вагоме місце серед суб'єктів що здійснюють громадський нагляд над СБО посідають засоби масової інформації (далі – ЗМІ). ЗМІ виступають одночасно і каналом вираження думки громадського суспільства, і засобом її формування, і інструментом контролю громадськості над владою і державою. Разом з тим, ч. 3 ст. 10 Закону України «Про національну безпеку України», де визначається роль ЗМІ у здійсненні цивільного контролю, не враховує специфічних завдань ЗМІ щодо нагляду за СБО.

В Україні останнім часом суттєво змінився правовий статус політичних партій та їх вплив на публічно-правові відносини. Чинне законодавство, яке визначає правовий статус політичних пар-

тій чітко не передбачає їх участі у громадському нагляді над діяльністю суб'єктів СБО. Проте, Закон України «Про політичні партії в Україні» гарантує політичним партіям свободу діяльності, що включає можливість викладати публічно та обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя; брати участь в обговоренні та оприлюдненні і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні та недержавні ЗМІ; вносити до органів державної влади та органів місцевого самоврядування пропозиції, обов'язкові для розгляду відповідними органами.

Аналіз програм політичних партій які вибороли перемогу на позачергових парламентських виборах 21 липня 2019 року свідчить, що більшість з них декларували заходи щодо розбудову інституту демократичного цивільного контролю за СБО України.

Практика показує що політичні партії, в тому числі і опозиційні, мають реальні механізми контролю над діяльністю СБО. Хоча на рівні установчих законів України закріплено принцип «позапартійності», що означає недопустимість втручання у діяльність суб'єктів СБО України і незалежність від впливу будь-яких політичних поглядів. Військовослужбовці та працівники інституцій СБО України на період військової служби та роботи зупиняють членство в політичних партіях. Погоджуємось [3, с. 81], що в умовах політичного плюралізму незалежність і неупередженість персоналу правоохоронних органів та військових формувань, є важливим фактором забезпечення стабільності правопорядку у державі. Однак, досить цікавою з позицій даного дослідження є досвід німецької моделі демократичного цивільного контролю, який ґрунтуються на тому, що військовослужбовці вважаються «громадянами у військовій формі». Їм гарантуються рівні з усіма громадянами права, в тому числі і вступ до політичних партій, однак забороняється при цьому діяти на службі в інтересах партії, участь в політичних заходах в позаслужбовий час і не у військовій формі, але не допускається агітація, оголошення промов, розповсюдження друкованих видань і таке інше [7, с. 3-4].

На нашу думку, назріла потреба у перегляді змісту принципу позапартійності. Наведений приклад бундесверу в цьому плані може стати основою як для удосконалення правового статусу персоналу підрозділів СБО так і політичних партій, як суб'єктів цивільного нагляду. Слід надати можливість персоналу СБО реалізовувати свої політичні права, але лише поза службою, а політичним партіям лобювати їх інтереси.

Серед громадських об'єднань, які активно реалізують свої наглядові повноваження у сфері діяльності правоохоронних органів та військових формувань зокрема слід виділити: правозахисні

організації, волонтерські організації, спілки адвокатів, ветеранські організації, антикорупційні об'єднання, громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону, різні природоохоронні громадські об'єднання та ін.

В умовах реалізації конституційного принципу по розбудові України як демократичної держави інститут участі громадян в охорони громадського порядку і державного кордону необхідно кардинально реформувати та наповнити новим змістом. Традиційні та ефективні за радянських часів форми, методи і способи залучення громадян в більшості випадків перестали відповідати діючим нормам законодавства України.

Сучасні загрози, що існують у цій сфері вимагають мобілізацію усіх наявних ресурсів українського суспільства та держави з метою забезпечення недоторканності державного кордону та захисту національних інтересів у прикордонному просторі.

В сучасних умовах громадяни та їх об'єднання стають активними учасниками суспільних відносин пов'язаних із охороною правопорядку. При цьому вони виступають не об'єктами, а суб'єктами адміністративно-правових відносин, нарівні з органами державної влади. З метою реалізації принципу рівності таких суб'єктів як держава і громадянське суспільство (громадяни та їх об'єднань) у сфері охорони правопорядку більш логічним є використання терміну «взаємодія» на противагу «участь», саме цей термін відповідає новому змісту даних відносин.

Суб'єктами наділеними спеціальною компетенцією у сфері громадського нагляду над СБО є: профспілкові організації та громадські ради.

Дискусійним залишається питання щодо участі військовослужбовців у профспілкових організаціях [8, с. 55]. Це пояснюється прогалиною у законодавстві – відсутністю спеціального закону, який би визначав правове становище профспілки військовослужбовців СБО. Хоча, слід зазначити, що у військовому законодавстві не існує прямої заборони щодо членства військовослужбовців та працівників у громадських організаціях. Так, у статті 15 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» визначено [2], що військовослужбовці та працівники Держприкордонслужби України можуть бути членами громадських організацій, статутні положення яких не суперечать засадам діяльності Держприкордонслужби України, і можуть брати участь у їх роботі у вільний від виконання службових обов'язків час. Доцільним є залучення профспілки військовослужбовців до роботи щодо розробки законопроектів, що стосуються прав, свобод, обов'язків і гарантій військовослужбовців. До компетенції профспілок у сфері громадського нагляду має бути віднесено відслідковування дотримання норм військового права, надання згоди на про-

сування по службі того чи іншого військовослужбовця та ін [8, с. 55].

Незважаючи на активізацію суб'єктів громадянського суспільства говорити про досить високу ефективність громадського нагляду над СБО не можна. Діяльність громадян та громадських об'єднань часто направлена не на удосконалення органу, а на вирішення часткових, особистих питань. І лише від волі посадових осіб залежить чи будуть заявлені громадянами порушення узагальнені та чи стануть вони основою для удосконалення військового законодавства та правозастосовчої практики.

До недоліків громадського нагляду з боку ЗМІ можна віднести: неоперативне висвітлення результатів оперативно-службової діяльності підрозділів та службових осіб, не зацікавленість окремих журналістів у самостійному дослідженні проблем що існують в СБО, поверхнєве їх висвітлення через відсутність специфічних знань у військовій та безпековій сферах та гонитву за сенсаціями. Позитивним моментом є активна та професійна діяльність інформаційних служб органів СБО однак, і в їх діяльності інколи спостерігаються випадки упередженості у подачі матеріалів, надлишкове прикрашення справ, з метою захисту честі відомства яке вони представляють (наприклад у Білих книгах).

З метою забезпечення дієвості принципу відкритості та прозорості в діяльності СБО необхідним є проведення комплексу організаційних та правових заходів. До прикладу: активної роз'яснювальної компанії з метою доведення сутності, мети, форм та інструментів громадського нагляду; повністю модернізувати інститут демократичного цивільного контролю над СБО з метою закріплення нової філософії, за якої громадському нагляду відвести чільне місце.

Не дивлячись те, що з моменту прийняття і до моменту втрати чинності Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» пройшло десять років практикою підтверджено декларативність більшості механізмів інституту цивільного контролю. Шляхами ви-

правлення ситуації в цій сфері може стати спільна розробка за участю зацікавлених суб'єктів, як органів державного управління, представників громадського сектору нагляду так і підконтрольних об'єктів нового спеціального закону. При його розробці має бути враховано як негативний так і позитивний досвід цивільного контролю. Інший шлях закріплення в нормах установчих для суб'єктів СБО законів України ефективного механізму демократичного цивільного контролю над СБО. В умовах інтенсивної модернізації СБО другий варіант видається більш реальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2018. № 31. Ст.241.
2. Про Державну прикордонну службу України: Закон України від 3 квітня 2003р. № 661-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 27. Ст.208.
3. Братель С.Г. Громадський контроль за діяльністю міліції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К. 2007. 269 с.
4. Крутов В., Новицький Г. Щодо правового статусу структур недержавного сектору національної безпеки. *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 32. С. 161-168.
5. Константінов С. Громадський контроль за діяльністю міліції. *Підприємство, господарство і право*. 2011. №1. С. 23-24.
6. Авер'янов В. Нове ставлення до прав людини – мета реформування українського права. *Юридична Україна*. 2005. №5. С. 31-35.
7. П'янковський Г. Демократизація цивільно-військових відносин як фактор створення реального механізму цивільного контролю над військовою сферою. *Народна армія. Світогляд*. Спецвипуск № 25. С. 3-4.
8. Царенко О.М. Адміністративно-правовий статус військовослужбовців Державної прикордонної служби України: монографія / за заг. ред. О. П. Снігерьова. Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2013. 190 с.